

Віктор ДАНИЛЕНКО
Петро БОНДАРЧУК
(м. Київ)

“УКРАЇНІЗАЦІЯ” І ГОЛОД 1932-1933 РОКІВ В УКРАЇНІ

Встановлення більшовицької влади в Росії восени 1917 р., а згодом і в Україні, призвело до гальмування та нівелювання процесів національно-державного і культурного відродження України. Однак зупинити ці процеси певний час було неможливо. До того ж, тактичні міркування більшовиків, пов’язані із “зміцненням диктатури пролетаріату”, змушували робити певні поступки зростаючим національним запитам неросійських народів. Результатом компромісу більшовиків з неросійським населенням Радянського Союзу стала так звана політика коренізації, започаткована XII з’їздом РКП(б) у 1923 р., що в Україні дістала назву “українізації”. Ця політика була спрямована на “укорінення” радянської влади на місцях, забезпечення в партійних та державних структурах достатньої кількості представників корінного населення та вживання їхньої рідної мови; видання їхніми мовами книг та періодики; сприяння організації шкіл та вузів, культурних закладів, які б вели діяльність в руслі радянської політики мовами корінних національностей, готували віддані більшовицькій партії кадри.

Особливо широке поле для українізаційної діяльності мала сфера культури, де були зроблені кроки, спрямовані на забезпечення розвитку на комуністичних засадах української літератури, мистецтва, науки, освіти. Американський історик Роберт Саллівант зауважував, що в основі ліберальної українізаційної політики у сфері культури лежало дві концепції¹. До першої належить визнання того, що в деяких галузях не потрібна більшовицька догма. Це визнання було найбільш повним у мовній сфері, де були відкинуті спроби вважати російську мову більшовицькою, і було визнано, що пролетарською мовою може бути і українська, і польська, й інші мови.

Іншою концепцією, що стимулювала українізаційні процеси у культурній галузі, була переконаність як В.Леніна, так і Й.Сталіна відносно того, що до тих пір, поки Радянська держава є слабкою, вона мусить шукати підтримку у небільшовицьких рядах, і потрібно йти на поступки до тих пір, поки вони не зачіпають основних питань більшовицької догми.

Центральне керівництво зрозуміло, що недостатність підтримки серед місцевого населення було однією з причин невдач в Україні, які часто супроводили більшовиків протягом всієї громадянської війни. Було вирішено йти на компроміси, і на IV конференції РКП(б) (червень 1923 р.) наголошувалось, що “на окраїнах треба... застосовувати інші методи роботи. Зокрема, тут, прагнучи завоювати підтримку трудящих мас населення, треба в більшій мірі, ніж в центральних областях, йти назустріч елементам, що є революційно-демократичними або навіть просто лояльними до Радянської влади”² Констатувалось, що роль інтелігенції в республіках у багатьох відношеннях відрізняється від ролі, яку вона відіграє в центральних областях СРСР, і, оскільки окраїни бідні місцевою інтелігенцією, то

кожен з представників цього прошарку повинен “привертатись на сторону Радянської влади всіма силами”³.

Радянська політика українізації в культурній сфері базувалась на прийнятті відмінностей України як регіону не тільки в її мові, культурному розвитку тощо, але й у проблемах, пов’язаних з будівництвом соціалістичної держави, що відрізнялись від подібних проблем інших регіонів. Зокрема, в Україні селянин мав набагато більше значення для успіху радянської програми. Тому для розвитку української культури важливим був не лише акцент на сільських аспектах культури, а також на тому, щоб вираження українських культурних форм сприяло зміцненню зв’язків між робітниками і селянами.

Слід відзначити, що політику поступок національностям більшовицькі керівники не вважали як таку, що є постійною. Для них це був тимчасовий акт, який повинен був полегшити зміцнення Радянської влади і держави. Зокрема, Л.Троцький ще на VII Всеукраїнській конференції КП(б)У (квітень 1923 р.) заявив, що “національна справа не є більшовицькою метою... лише фактом, але таким фактом, неухважність до якого може змусити більшовицьку програму побудови комунізму “перекинутись догори ногами”⁴.

Однак, незважаючи на те, що поступки носили тимчасовий характер, позитивний бік цих поступок мав значну вагу для українського культурного розвитку.

Значним каталізатором “українізації” став масовий український національно-культурний рух знизу, що охоплював мільйони людей. Програвши свою незалежність, український народ намагався надолужити себе у культурній сфері, яка пізніше могла посприяти становленню державної незалежності. Політика українізації об’єктивно сприяла такому культурному відродженню, підтримуючи його правовими гарантіями, надавала процесу певності, позбавляла його провінційності. У свою чергу, масовий рух підштовхував держпарат і партію у проведенні “українізації”.

Для “українізаційної доби” притаманним було повернення русифікованих українців до своїх рідних джерел – української мови та культури. У зв’язку з індустріалізацією, масовим став рух із села у місто, в результаті чого міста переставали бути центрами тільки російської культури. Українізувалися також працівники державного, партійного, профспілкового та інших апаратів, оскільки без володіння українською мовою вони могли втратити свою роботу.

Наскільки був інтенсивним процес “українізації”, свідчить статистика. Так, чисельність робітників-українців зросла з 40,1% у 1924 р.⁵ до 49,9% у 1926 р.⁶ і 57,7% у 1929 р.⁷. Кількість українців – членів партії, зросла з 23,7% у 1923 р. до 39,8% у 1925 р.⁸ і 47% у 1926 р.⁹. На кінець 20-х років у республіці було значною мірою українізовано діловодство. Понад 80% загальноосвітніх шкіл проводили навчання українською мовою. Остання набула поширення у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах, у галузі науки, культосвітніх закладах. Зростав обсяг книжкової продукції, виданої українською мовою. Багато було зроблено національно свідомою інтелігенцією для відновлення історичної пам’яті українського народу. 1920-і роки були єдиним періодом (до проголошення незалежності України), коли історія України розглядалася як автономний процес, що розвивався поруч з історією Росії, а не як провінційний або регіональний варіант останньої. Таке трактування минулого відповідало формально рівному

статусові України і Росії в радянській федерації, як її тоді розуміли.

Підбиваючи підсумки здійснення “українізації”, XI з’їзд КП(б)У 1930 р. відзначав, що відбувається “бурхливе зростання українізації серед пролетаріату й, головне, серед його основних кадрів. Поруч цього ми маємо безперечне систематичне зростання складу українців серед пролетаріату, причому процес українізації набагато випереджає зростання нових кадрів. За минулі три роки набагато збільшилось тих, хто говорить, читає і вміє писати українською мовою... Ці три елементи – школа, преса й українізація – міцна база, що справді забезпечує в найкоротший строк нечуваний розвиток української національної форми і пролетарської змістом культури”¹⁰.

Проте національно-культурний розвиток виходив за межі контролю, і це породжувало тривогу в Москві, яка боялась децентралізації суспільного життя СРСР. За короткий період “українізації” викристалізувались дві тенденції, які ставили під сумнів російське панування в Україні. По-перше, могутнім каталізатором “українізації” в місті виявилось село, яке було базою “українізації”. Село не лише поповнювало місто українським елементом. З нього вийшло багато талановитих діячів українського відродження. По-друге, у 20-ті роки відбувалась чітка диференціація між двома національними культурами – архаїчною і модерною. Для першої було характерним самовідтворення у традиційних формах й існування разом з колоніальною структурою. Інша – модерна і динамічна – була нетерпима до колоніальних структур і намагалася їх знищити. Однією з ознак такої національної культури було гасло М.Хвильового “Геть від Москви”. Самі слова цього гасла заперечували будь-яку централізацію з боку центру у культурній сфері.

Таким чином, завдяки динамічному розвитку національної культури, в Україні формувалась нова структура. Хоча вона була комуністичною, але, разом з тим, й українською. Наступним кроком після гасла “Геть від Москви” в культурній сфері могло стати гасло “Геть від Москви” в економічній та державній сферах. Цього Москва допустити не могла, адже автономія України фактично означала кінець більшовицької імперії. Тому в кінці 20-х років керівництво ВКП(б) на чолі з Й.Сталіним перейшло в контрнатуп. На той час радянська влада достатньо зміцніла, і Москва, що проводила централізаційну політику, могла дозволити собі відмовитись від попередніх поступок.

Уже в другій половині 20-х років в Україні поширюється думка про згубність і непотрібність “українізації”. Більшовицьке керівництво розглядає її в контексті антирадянської культури. Виступаючи на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 12 травня 1926 р., генеральний секретар ЦК КП(б)У Л.Каганович говорив: “Неможливо відділити процес культурного будівництва від загальних умов економічних і політичних, наявних в країні. Так, як і в економіці, ми маємо два процеси, які йдуть поряд, - зростання соціалістичної економіки і зростання приватно-капіталістичної, - так само, як у галузі економіки, ми ставимо перед собою завдання поступового оволодіння соціалістичною економікою, перетворення приватного селянського господарства, - так само і в сфері культури не можна не бачити двох процесів, які йдуть поряд: зростання радянської культури і зростання культури антирадянської. Завдання партії полягає в тому, щоб прилучити саме до радянської культури”¹¹. Під “радянською” розумілася, звичайно, російська культура.

Тож і в 20-ті роки в умовах “українізації” українців продовжували активно прилучати до “вищої”, російської культури. У 1925 р. політбюро ЦК КП(б)У визнало за необхідне “викладання російської мови у всіх навчальних закладах України”¹². В результаті, незважаючи на значні зрушення в справі “українізації”, на кінець 20-х років в Україні 1,3 млн. зросійщених українців продовжували називати рідною мовою російську¹³. Відсоток початкових і середніх шкіл, в яких викладання проводилося російською мовою, залишався значно вищим, ніж відсоток російського населення.

Більшовизуючи сферу культурного життя України, забороняючи в ній плюралізм, Комуністична партія здійснювала контрнаступ і в інших напрямках - ліквідовувала приватні господарства в селах і насаджувала колгоспи, викоринювала приватний принцип з промисловості і торгівлі¹⁴.

Всі ці напрямки були безпосередньо пов’язані з наступом на село, яке займало ключову позицію в національно-визвольних процесах. Цей наступ і привів в кінцевому результаті до голоду 1932–1933 рр. в Україні.

Прямою причиною голоду були надмірні заготівлі зерна. Насильницька колективізація завдала сильного удару по сільському господарству. Виселення заможних селян, які належали до числа кращих хліборобів; нищення реманенту, худоби самими селянами, які не бажали віддавати своє добро, нажите важкою працею, – не могло не вплинути на збір урожаю. Проте плани хлібозаготівель не було зменшено, оскільки партійне керівництво вважало, що колективні господарства мусять дати більший урожай, ніж давали індивідуальні. Тому для виконання плану хлібозаготівель забирали не лише “надлишки”, але й ту частину, що повинна годувати селянина та його сім’ю. Становище погіршувалось й у зв’язку з тим, що селянам не дозволялось перетинати не лише межі республіки, а й залишати свої господарства. Про це йшла мова у директивному листі ЦК КП(б)У та Раднаркому УСРР¹⁵.

Однак слід зауважити, що, крім прямої причини голоду, існували і більш глибокі коріння, які варто шукати не лише в примусовій колективізації, розкуркуленні, а також в намаганні центрального партійного керівництва повести рішучий наступ проти національно-культурного розвитку. Генеральний секретар Європейського Конгресу національностей д-р Амменде писав: “Процес колективізації – означає кампанію проти землі, національності і релігії”. І далі додавав: “Було б неправильно прийти до висновку, що політика знищення цілих груп населення використовувалась виключно проти національностей. Керівництво Москви вживало такі заходи проти тих груп населення, які подібно групам національним, зоставались прихильними ідеї релігії, сім’ї, національності”¹⁶.

Про це ж свідчать і твердження відомого дослідника аграрного питання К.Кононенка, який писав: “Глибоко помиляється той, хто вважає створений в Україні у 1932–1933 рр. голод репресією, що здійснювалась для придушення спротиву українського селянства колективізації. Опухле, вмираюче від голоду селянство менш за все здатне було противитися. Єдиним змістом людського мислення ставала тоді думка про шматок хліба і нічого більше. Та й що про спротив можна було говорити, якщо... ще в 1931 р. було колективізовано 65% всіх селянських господарств в Україні. Було б дивно думати, що весь жах тридцятих років здійснений для того, щоб збільшити цифру колективізації на 4% і довести її до

69%, що і відбулося в тім році. Ні, голод був не просто поліційним заходом, а змістом економічної політики в Україні, не розплатою чи покаранням, а самою метою”¹⁷.

Твердження К.Кононенка є дійсно слухними. Голод 1932–1933 рр. не є просто соціальним експериментом колективізації, не є актом ліквідації куркульства як класу, а дещо іншим, адже колективізація селянських господарств і виселення куркулів до 1932 р. були значною мірою завершеними. Слід також відзначити, що зазначені вище процеси відбувалися також у Росії, але подібного народоббивства там не відбулося. Ці факти доводять, що справа тут була у “зовсім іншому плані і в іншій боротьбі”, що їх на основі проведення колективізації здійснював центральний уряд в Україні¹⁸.

Про цю боротьбу йшлося і на партійних з’їздах. Якраз в даний період особливий акцент робився на твердженні, що “головною небезпекою в Україні є місцевий націоналізм”. Керівництво Комунистичної партії СРСР завжди пов’язувало національне питання з селянським. У своїй промові в югославській комісії ВККІ 30 березня 1925 р. Й.В.Сталін наголошував: “Селянство становить основну армію національного руху... без селянської армії не буває і не може бути сильного національного руху. Саме це і мають на увазі, коли говорять, що національне питання – є, по суті справ, питання селянське”¹⁹. З такої постановки питання неминуче впливала взаємопов’язаність національної та селянської політики радянського уряду в союзних республіках, а особливо це стосувалось України, де селянство було численне і проявило значну активність у буремні роки національно-демократичної революції 1917-1920 рр. Тому колективізація і перетворилась на розгром приватних селянських господарств, а голод зробив селян більш “слухняними”.

Слід відзначити, що удар по селянству був лише однією зі складових політики наступу на український національний рух. Наступним був удар по національній інтелігенції, яка відіграла провідну роль у творенні національних форм державного життя, розвитку національної духовної культури, була провідником і реалізатором політики українізації, важливим її чинником і каталізатором. Селянство могло бути національною силою лише у тісному зв’язку з національною інтелігенцією, а, отже, чинити сильний національний опір. Тому удар по селянству повинен був відбутись одночасно з ударом по інтелігенції, із згортанням політики українізації. Бурхливі часи творчого розвитку української культури стали “розстріляним Відродженням”.

Нанесення удару по українській інтелігенції, згортання українізаційних процесів здійснювалось під безпосереднім керівництвом Й.Сталіна, який не довіряв партійній організації України, вбачав в Україні серйозну перешкоду для здійснення комунистичного експерименту, особистих планів і владних устремлінь. В листі до Л.Кагановича, написаному 11 серпня 1932 р., Сталін розкрив істинну мету більшовицької політики щодо України. “Поставити собі за мету перетворити Україну у найкоротший термін на справжню фортецю СРСР, на справжню зразкову республіку”²⁰ – писав Сталін. Шлях до цього, засвідчували і попередні, і наступні події, пролягав саме через голод-геноцид і масові репресії.

“Під безпосереднім керівництвом ЦК ВКП(б), товариша Сталіна, за його вказівками, ми в Україні провели боротьбу за викриття націоналістичного ухилу в КП(б)У, боротьбу з контрреволюційними націоналістичними елементами, з

націоналізмом взагалі”²¹ - відзначав на XVII з’їзді ВКП(б) С.Косіор. Втрати українських культурно-творчих кадрів цього періоду становили близько 80%²². Цікаві дані приводить В.Затонський, який змінив М.Скрипника на посту наркома освіти. З його тверджень, лише за 1932–1933 рр. число наукових працівників в Україні зменшилось на 1649 чоловік²³.

Для керівництва зі здійснення акцій у національній та економічній сферах був присланий з Москви секретар ЦК ВКП(б) П.Постишев. Формально він займав посади секретаря Харківського обкому і другого секретаря ЦК КП(б)У, але фактично був необмежений у своїх правах. Його вказівки виконував навіть генеральний секретар ЦК КП(б)У С.Косіор. В Україну були також направлені В.Балицький, який очолив ДПУ республіки, та ряд партійних і державних працівників. Було здійснено радикальні зміни в партапараті.

Здійснюючи свої акції, П.Постишев часто у своїх виступах посилався на постанову ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р. Особливо акцентувалась увага на тих моментах, що були пов’язані з сільським господарством. А, оскільки у даній постанові прорив у сільському господарстві пов’язувався з “неправильною національною політикою” і “ростом буржуазного націоналізму”, то головний удар і було нанесено у даних напрямках.

Можна вважати, що радикальні заходи, прийняті у 1932 та 1933 рр., були результатом певного рішення з боку Й.Сталіна та інших керівників з метою знищення будь-якої основи для антирадянської опозиції в Україні. Можна також допускати, що напруга колективізації та індустріалізації обумовила розгляд центральним урядом вираження незалежності в культурних справах як атаку на саму партію.

Певний вплив на пов’язування проблеми хлібозаготівель з національним питанням у поглядах Сталіна мало і те, що українські керівники раніше давали неправильні звіти про наявний стан речей у сільському господарстві. Так, у листі С.Косіора до Й.Сталіна від 26 квітня 1932 р. мова йде лише про окремі випадки голодування, окремі села голодуючих, і тим же С.Косіором підкреслювалось, що дані випадки є не що інше, як результат місцевого “головотяпства”, перегинів, і “всякі розмови про “голод” в Україні потрібно категорично відкинути”²⁴. І це писалось тоді, коли тисячі людей помирали, коли вже мали місце випадки людодіства. Так, у Київській області зафіксовані випадки людодіства припадають вже на червень 1932 р.²⁵. Таке ставлення окремих українських партійних і державних керівників до наявного стану речей не можна назвати інакше, ніж злочинним, оскільки вони знали про жахливе становище на селі, і деякі керівники навіть вважали за необхідне просити ЦК ВКП(б) видати постанову про зупинення хлібозаготівель й оголошення вільної торгівлі²⁶. Такі документи, як лист С.Косіора до Й.Сталіна, не могли не вплинути на формування бачення подій в Україні центральним керівництвом. І коли пізніше українські керівники вдарили на сполох, то було пізно; у Сталіна і його оточення могла скластися думка, що криза в заготівельній кампанії є не стільки проблемою неврожаю, як підричних дій з боку місцевих націоналістів. Тим більше, що у доповідних записках з України мова часто про це і йшла. Так, у вищезгаданому листі С.Косіора до Й.Сталіна йде мова про “контрреволюційний виступ відкрито петлюрівського характеру” у Пłosківському р-ні Київської обл.²⁷.

Пов'язання національного питання з проблемою хлібозаготівель центральним урядом було якоюсь мірою наслідком того, що окремі партійні та державні діячі України подавали свій голос проти високих цифр хлібозаготівельних планів. В тодішніх умовах навіть невеликі відхилення у даному напрямку могли кваліфікуватись як націоналізм. Тому промова М.Скрипника на II Всеукраїнській конференції у липні 1932 р., де він виступив проти непродуманої політики хлібозаготівель, була мужнім кроком. Уданому виступі М.Скрипника прозвучали наступні слова: “Я не згоден з тими товаришами, які в теперішніх сільськогосподарських кампаніях головну свою увагу віддають питанням хлібозаготівель. Не треба себе гіпнотизувати тим, скільки треба взяти хліба з нашого врожаю”²⁸. В тодішніх умовах це можна було легко кваліфікувати як націоналістичний ухил.

Справа набирала і зворотного характеру. Однією з основних причин невиконання хлібозаготівельних планів називались помилки в національній політиці. Зокрема, про це стверджував П.Постишев на пленумі ЦК КП(б)У 1933 р., коли заявляв, що “помилки й промахи, припущені КП(б)У і, зокрема, М.Скрипником у здійсненні національної політики партії, “мали пряме і безпосереднє відношення до провалу хлібозаготівель на Україні” у 1932 р.²⁹; і С.Косіор, який, виступаючи на XVII з'їзді ВКП(б), наголосив, що націоналістичний ухил у Комуністичній партії України... “відіграв виняткову роль у спричиненні та поглибленні кризи у сільському господарстві”³⁰. Таким чином, центральне керівництво ВКП(б) устами П.Постишева та С.Косіора поклало вину за голод 1932–1933 рр. на тих, хто провадив українізаційну політику. І тоді, коли у селах України помирали мільйони людей, почались масові арешти державних і культурних діячів. Закінчують життя самогубством М.Скрипник та М.Хвильовий. Розгромлено ряд інститутів ВУАН. Припинено видання десятків газет і журналів. Як писав М.Руденко у своїй поемі “Хрест”:

*“В чаду некельної гієни
Усе пришикло, все мовчить,
І не злічити убієнних.
Могил по селах не злічить”*³¹.

Голод став для українських селян карою за їхню непокору, за те, що вони були опорою національно-визвольного руху. Він був організований порядком відбирання продуктів відповідно плану, визначеного державним керівництвом, а не відповідно зібраного врожаю. А, оскільки запаси продуктів у селян були мінімальними, то виконати план означало вірну смерть. Цього домагався Й.Сталін та його оточення. Інакше важко пояснити той геноцид, коли забирались останні продуктові запаси, а готова їжа часто навіть знищувалась. Таким чином, голод 1932–1933 рр. ставив українських селян “на коліна”, робив з них більш піддатливих для формування нового типу радянської людини – будівника комунізму, а значить, і слабшою базою національного руху. А помилки під час хлібозаготівель можна було скинути на “буржуазний націоналізм”, що давало нові можливості для знищення українських державних та культурних діячів, українських культурних установ та тисяч представників інтелігенції. Таким чином, удар на два фронти давав надію московським керманічам, що українські антицентралізаційні сили і їх база є знищеною. Це підтверджує і заява П.Постишева на XII з'їзді

КП(б)У: “останній рік (мається на увазі 1933 р. - Авт.) був роком розгрому української націоналістичної контрреволюції”³².

Голод 1932-1933 рр. обезлюднив великі території в Україні. Прагнучи перетворити республіку у “фортецю СРСР”, сталінський режим вживав заходів до зміни соціально-демографічної ситуації. У серпні 1933 р. політбюро ЦК ВКП(б) утворило Всесоюзний переселенський комітет при РНК СРСР, поклавши на нього координацію широкомасштабних переселень з Росії та Білорусії до знелюднених голодом місцевостей України та Північного Кавказу. Вже першою постановою РНК СРСР було визначено перемістити до степових районів України 20 тис. сімей. 29 грудня 1933 р. ВПК при РНК СРСР рапортував, що план переселення колгоспників в Україну перевиконаний і становив 104%³³.

Голод 1932-33 рр. не можна вважати лише цілеспрямованим ударом по українському селянству для викорінення його волелюбного національного духу, знищення бази українського національного визвольного руху, актом, який партійне керівництво здійснювало, щоб потім звалити вину на “український буржуазний націоналізм”, щоб, таким чином, покінчити з політикою українізації. Твердити так означає випускати з точки зору весь складний комплекс проблем, пов’язаних з голодом. Однак те, що національні і, зокрема, національно-культурні моменти вирішальним чином були пов’язані з цією трагедією, впливали на неї, і, в свою чергу, зазнали зворотного впливу, – є незаперечним фактом. Знекровлення села, масові репресії проти української інтелігенції зробили домінуючими асиміляційні тенденції в національно-культурному розвитку України, звузили його і деформували. Геноцид українського народу вів до того, що українська культура все більше ставала культурою національної меншості, меншовартісною стосовно російської, закритою від зв’язків із зовнішнім світом. Важливіші суспільні інститути української культури, як Академія Наук, університети, творчі спілки і організації, преса і радіо все більше денационалізувалися, втрачали ознаки носіїв національно-культурних традицій і прагнень свого народу, перетворювалися фактично на знаряддя винародовлення України, її русифікації та неоколоніальної експлуатації.

¹ *Sullivant R. Soviet politics and the Ukraine 1917–1957.* – New-York, London, 1962. – P. 111–112.

² *Сталін Й.В.* Твори. – Т. 5. – К. – 1952. – С. 289-290.

³ Там само. – С. 290.

⁴ *Троцький Л.* Про національне питання (3 промови на VII Всеукр. парт. конференції в Харкові) – У кн.: Національна політика радянської влади: Збірка. – Х. – 1923. – С. 7.

⁵ Професіональне движение на Украине за 18 месяцев: май 1923 – ноябрь 1924: Отчет Укрбюро В.Ц.С.П.С. второму съезду профессиональных союзов Украины. – Х. – С. 45.

- ⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2249. – Арк. 68.
- ⁷ Національний перепис робітників та службовців України (жовтень – листопад 1929 р.): 36. стат. матеріалів. – Х., 1930. – С. XVI.
- ⁸ Известия ЦК КП(б)У. – 1923. – № 11. – С. 49.
- ⁹ Об итогах украинизации: Тезисы Пленума ЦК КП(б)У. – Минск. – 1926. – С. 7.
- ¹⁰ XI з'їзд КП(б)У: Стенографічний звіт. – Х., 1930. – С. 737-738.
- ¹¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 97. – Арк. 46.
- ¹² Там само. – Спр. 75. – Арк. 197.
- ¹³ Діло (Львів). – 1929. – 20 вересня.
- ¹⁴ Мороз В. Голод 33 року й українізація: Паралелі й взаємозалежності // Сучасність. – 1983. – № 10. – С. 10.
- ¹⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 9. – Арк. 115-116.
- ¹⁶ Цитується за: Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет 1990 г. – К., – 1992. – С. 110.
- ¹⁷ Кононенко К.С. Украина и Россия. – Мюнхен, – 1965. – С. 276.
- ¹⁸ Гришко В. Москва сльозам не вірить: Трагедія України 1933 року з перспективи 30-річчя (1933–1963). – Нью-Йорк., – 1963. – С. 11.
- ¹⁹ Сталін Й. Марксизм і національно-колоніальне питання. – К., – 1940. – С. 157.
- ²⁰ Сталин и Каганович. Незданная переписка. 1931-1936. – М., 2001. – С. 274.
- ²¹ XVII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б) 26 января – 10 февраля 1934 г.: Стенограф, отчет. – М., 1934. – С. 199.
- ²² Лавріненко Ю. Розстріляне Відродження., Париж – 1959. – С. 965.
- ²³ Затонський В.П. Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму: Доповідь і заключне слово на січневій сесії ВУАН. – К., 1934. – С. 9-10.
- ²⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 2029. – Арк. 67.
- ²⁵ Там само. – Оп. 101. – Спр. 1143. – Арк. 14.
- ²⁶ Там само. – Спр. 1107а. – Арк. 1.
- ²⁷ Там само. – Оп. 1. – Спр. 2029. – Арк. 70-71.
- ²⁸ Третя конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 6–9 липня 1932 р.: Стенограф, звіт. – Б.М. – 1932. – С. 104.
- ²⁹ Постишев П.П. Викриття і розгром націоналістичного ухилу в КП(б)У – необхідна умова для ліквідації прориву в сільському господарстві України: Промова на Пленумі ЦК КП(б)У 10 червня 1933 р. – У кн.: Постишев П.П. В боротьбі за ленінсько-сталінську національну політику партії: Збірник. – К., 1935. – С. 20.
- ³⁰ XVII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б) 26 января – 10 февраля 1934 г.: Стенограф, отчет. – М., 1934. – С. 199.
- ³¹ Руденко М. Хрест: Поема. – К., 1996. – С.27.
- ³² Постишев П.П. Боротьба КП(б)У за здійснення ленінської національної політики на Україні: (3 доповіді про роботу ЦК КП(б)У на XII з'їзді Комуністичної партії більшовиків // Червоний шлях. – 1934. – № 2-3. – С. 171.
- ³³ Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р.Я.Піріг. – К., 2007. – С. 12.